

Ingrés d'Acadèmics corresponents

VIDA I OBRA DEL PROFESSOR FERRAN MARTORELL I OTZET

Manuel de Fuentes i Sagaz

Acadèmic corresponent

Parlar sobre la vida i obra d'un gran personatge com el professor Martorell, científic de renom internacional, no és gens fàcil. La magnitud de la seva obra és tan extensa i brillant que constitueix un tractat sobre angiologia. Barcelona, durant mig segle, va ser un referent mundial de l'especialitat. Va saber conrear les tres vessants pròpies de la Universitat, l'assistència, la recerca i la docència.

Va néixer a Barcelona el 4 de juny de 1906. Fill d'Emília Otzet i d'en Vicenç Martorell Portas, enginyer militar.¹ La família va haver de traslladar-se a Madrid, on va cursar els estudis de batxillerat. Segons pròpia confessió, va estudiar medicina per dues raons. Perquè durant el batxillerat es va sentir molt motivat per les assignatures relacionades amb la biologia i perquè volia exercir una professió que li permetés ser independent. Posteriorment es va convertir en un gran defensor de la medicina en equip.²

Va estudiar íntegrament la carrera de medicina a Barcelona. Als 18 anys essent estudiant de segon curs de medicina, va preferir avançar el Servei Militar per tenir més llibertat en finalitzar els estudis. Va ingressar com a voluntari a Sanitat Militar a Barcelona, però en agreujar-se la guerra d'Àfrica, el van enviar al front de batalla amb el grau de caporal.³ Al tornar a Barcelona, va començar el tercer curs de la carrera i als 19 anys, estudiant quart curs de medicina, va fer d'intern a la clínica CLINICÓN, propietat de l'eminent cirurgià doctor Joan Puig-Sureda i Sais.⁴ Posteriorment, al 1926 van anar a l'Institut Policlínic Sant Gervasi, la Clínica Plató, de la que va dir: "era la millor d'aquella època".⁵ Estava vinculat a Cirurgia amb el doctor Juan Puig-Sureda i al servei d'Anatomia Patològica amb un altre gran mestre, el professor doctor Lluís Celis i Pujol.

Va finalitzar els estudis de medicina el 1928, sense haver de repetir curs. El 1929, amb 23 anys, va assistir al congrés de la Societat Internacional de Cirurgia celebrat a Varsòvia, convidat pel doctor Puig-Sureda, on va conèixer a metges eminents com Rudolph Matas.⁶ A la tornada, el doctor Puig-Sureda va nomenar-lo primer ajudant de Cirurgia General. I el doctor Celis va designar-lo primer ajudant de la Secció d'Anatomia Patològica de la Clínica Plató.⁷ Segons el doctor Bel-larmi Rodríguez Arias, el doctor Martorell va practicar la primera angiografia cerebral realitzada a Espanya, entre 1928 i 1929.⁸

El 1934, quan Martorell tenia 28 anys, va guanyar, de forma brillant, les oposicions de professor auxiliar de les Càtedres de Patologia Quirúrgica i d'Histologia i Anatomia Patològica de la Facultat de Medicina de Barcelona. A més, durant aquests anys, va anar a Madrid per

examinar-se del doctorat amb la tesi *Varicografia, deducciones patogénicas y terapéuticas*, que posteriorment va publicar l'any 1941.⁹

L'inici de la guerra civil espanyola va agafar al doctor Martorell treballant a l'Hospital Clínic. En plena guerra, es va casar clandestinament amb Carmen Oliveras. D'aquest matrimoni, en van néixer set fills: Maite, Guillem, Ferran, Carles, Jordi, Carmina i Eduard. L'actuació de Martorell durant la guerra va ser exemplar; tant al front de batalla a Barbatre, com a l'Hospital Clínic i a la Clínica Plató. A Barcelona va ser catedràtic accidental de Cirurgia i d'Anatomia Patològica a la Facultat de Medicina. Sempre va atendre el millor possible als malalts, fossin del bàndol que fossin.

Durant la postguerra, a Catalunya, la repressió política va ser molt intensa. Però tal com assegurava el doctor Josep Alsina i Bofill, els metges que es van quedar eren d'una gran vàlua professional. Van saber mantenir la tradició de la bona medicina catalana, igual que en Ferran Martorell. El doctor tenia una profunda vocació de docent. De manera que en finalitzar la guerra civil i sortir a oposició la càtedra de Patologia Quirúrgica, no va dubtar en presentar-s'hi. Com mèrit tenia el nomenament de professor auxiliar però el fet d'estar redactat en català va jugar a la seva contra.

Un cop finalitzats els estudis de Medicina, el doctor Martorell es va interessar en estudiar les malalties vasculars. Els pacients anaven d'un servei a un altre i no eren tractats de manera correcta. Eren malalts als que se'ls dedicava mol poca atenció, per estar diluïts en diverses especialitats o perquè els resultats dels tractaments no eren brillants. Anaven a dispensaris i hospitals sense aconseguir els resultats desitjats i en molts casos, s'arribava a l'amputació del membre malalt. El doctor Ferran Martorell va comprendre que, en moltes ocasions aquet tipus de patologia no requeria tractament quirúrgic i va anar pensant en una nova especialitat medicoquirúrgica que s'ocupés dels malalts vasculars. Va pensar que aquesta patologia vascular, devia ser tractada en una Especialitat Mèdica.

L'any 1940, el doctor Ferran Martorell, acompanyat per la seva dona, sense beques ni ajudes, va marxar als Estats Units per contactar amb la cirurgia vascular americana. Va estar a la Clínica Mayo (Rochester) amb Adson i Allen. A Chicago va treballar amb Geza de Takats i, a Nova York, amb dues grans personalitats, Silver i Blakemore. Després d'estar-hi quatre mesos va tornar a Barcelona i va deixar la Cirurgia General. Llavors va ser nomenat Cap del

Servei de Cirurgia Vasculard de la Clínica Plató, especialitat que va denominar *Angiologia*.¹⁰ El doctor Martorell afirmava: “*De seguida em vaig adonar que només un de cada deu malalts vasculars necessitava tractament quirúrgic; i així vaig arribar a la conclusió que el tractament de les malalties vasculars era medicoquirúrgic. I amb els meus col·laboradors decidírem nomenar aquesta nova especialitat amb el nom d'Angiologia, de la qual, la cirurgia vascular era una part, com la neurocirurgia ho és de la neurologia.*”

Com en tota gran obra, el creador de la idea, necessita formar un equip cohesionat per poder portar a bon port les seves idees. El doctor Ferran Martorell va saber trobar un bon equip de col·laboradors: els doctors Tomàs Alonso i Massó, Albert Martorell i Otzet, Josep Valls i Serra, Luís Oller i Crossiet, Víctor Salleras i Llinars, Joaquín Montserrat i Cavaller, Carlos Sanpons i Salgado, Guillermo Martorell i Oliveras i Jaime Palou i Mónzó. El doctor Martorell es va avançar en més de 60 anys a les tendències internacionals en matèria d'Angiologia. Va comptar amb un grup d'especialistes assessors on hi figuraven doctors com Ramón Casares i Potau, cardiòleg, Ricard Puncernau, neuròleg, Carlos Oliveras de la Riva o Santiago Noguera y Debrat, dermatòleg.

Amb l'ajuda del seu germà Albert va crear la revista *ANGIOLOGIA*. Va ser la primera publicació científica en el món dedicada a aquesta especialitat. Segons Grande Covian, era la revista en llengua espanyola més llegida als Estats Units i anterior a la publicació de la revista *Angiology*.¹¹⁻¹²⁻¹³

El professor Martorell va ajudar a crear unes estructures que mantinguessin la cohesió i el suport de l'especialitat, tant a nivell nacional com internacional. Així, juntament amb el cardiòleg Joan Codina i Altés, el 1948, van crear l'Associació de Cardiologia i Angiologia de Catalunya.¹⁴ El 1951, amb l'ajuda de René Leriche, va néixer la *International Society of Angiology*, a Atlantic City. Martorell va presidir-ne el congrés fundacional i va ser nomenat vicepresident de la societat.

Al 1956, el doctor Martorell va crear el que va denominar “*la meva petita universitat*”: els *Cursos Internacionals d'Angiologia*. Allà va demostrar la seva categoria de mestre. Al llarg de 20 anys va anar impartint classes sense interrupció. En aquests cursos hi van assistir metges de tot el món i professors d'altres centres. Gràcies a aquests cursos, 185 metges de 28 països diferents i quatre continents es van especialitzar en Angiologia i Cirurgia Vasculard.

També va instituir les Jornades Angiològiques, embrió de la Societat Espanyola d'Angiologia i dels congressos de dita societat.¹⁵ Al 1962 es va crear l'Associació d'exalumnes de Martorell. Aquest mateix any, el 17 de juny Martorell va llegir el discurs de recepció a la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya, *Historia del conocimiento de la oclusión de los troncos supraaórticos*.¹⁶ Pel doctor Martorell aquest nomenament no era un títol més dels que ja tenia sinó que significava ser *profeta a casa seva*.

Durant els anys de 1970 a 1980, el doctor Martorell va ser el President de la Societat Plató. En el terreny conceptual s'inicià la convivència de la medicina privada lliberal, origen de la Clínica

Plató, i la medicina pública o socialitzada que actualment és la base de l'Hospital Plató.¹⁷

El 1974, van demanar-li al professor Martorell que anés a visitar al Cap de l'Estat, Francisco Franco, a causa d'una flebitis que patia. Va resoldre-ho amb eficàcia. En recompensa, li van atorgar la Gran Cruz de Alfonso X el Sabio.¹⁸⁻¹⁹⁻²⁰⁻²¹ Posteriorment, en un sopar que li van oferir els companys de la Clínica Plató, van comprar-li la medalla perquè la pogués tenir físicament ja que la concessió no incloïa la seva possessió.

Al llarg de la seva dilatada vida, el professor Martorell va rebre infinitat d'homenatges i distincions. Del 10 al 12 de setembre de 1975, l'Associació d'exalumnes de Martorell va organitzar un homenatge internacional al seu mestre.²² La sessió inaugural va estar presidida pel doctor Josep Alsina i Bofill. El doctor José Mª Zaldúa va dir que al costat de l'eminent mestre, no solament s'aprenia medicina sinó que també s'aprenia a “*fer de metge*”, buscant més el benefici del malalt, en tots els aspectes, que el prestigi personal.

Estava en possessió les Grans Creus espanyoles, d'*Alfonso X el Sabio*, d'*Isabel la Católica* i l'*Orden Civil de Sanidad*. Va ser Fundador, President i President d'Honor de la Societat Espanyola d'Angiologia, Membre Numerari de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, a la què va donar una àmplia biblioteca especialitzada, President d'Honor de la Societat de Cirurgia Cardiovascular Espanyola, primer Vicepresident i posteriorment, President de l'Associació de Cardiologia i Angiologia.

El reconeixement del professor Martorell a l'estranger també va ser molt ampli. President de la Societat Europea de Cirurgia Cardiovascular, Doctor “Honoris Causa” per la Universitat Nacional d'Irlanda, membre de la Society For Vascular Surgery, Vicepresident de la International Cardiovascular Society. Medalla Ratschow d'Alemanya, Medalla Purkinje de Txecoslovàquia, Cavalleri Oficial de l'Ordre del Mèrit de Itàlia. President del primer Congrés de la International Cardiovascular Society, President del XIe Congrés de la Societat Europea de Cirurgia Cardiovascular. Membre d'Honor de l'American Society of Vascular Surgery, de la International College of Angiology, de les Societats de Angiologia Mexicana, Cubana, Brasileira, Argentina, Xilena. President d'Honor de la Société de Phlébologie, de la Union Internationale d'Angiologie, Vicepresident d'aquesta mateixa Societat, president de la Societat Europea Cardiovascular, Membre d'honor del Collège Français de Pathologie Vasculaire, del Col·legi de Medicina de Costa Rica i un llarg etcètera.

Una de les altres facetes del professor Martorell va ser la d'escriptor de novel·les. En els seus tres llibres va descriure, de forma amena, gran part de les seves memòries com metge. El 1971 publicà *Habitació 34* explicant records de la seva època d'estudiant.²³ El 1980, *Ya nada importa*, dedicada a la seva esposa, de la que estava profundament enamorat, “*A Carmina, que tanto ha contribuido a mi felicidad y a quien tanto necesito*”.²⁴ El desembre de 1983, *Verdades y mentiras* en la que comentava els cinc contactes que havia tingut amb Franco.²⁵

Al final de la seva vida, el professor Martorell va reconèixer que en l'aspecte familiar havia sigut molt feliç. Deia que professionalment li havia sortit tot bé. Només hi havia una cosa que no havia pogut fer: tenir un Institut d'Angiologia, aquí, en el país on va néixer aquesta branca de la medicina. Sovint, Martorell es lamentava: *¡Fins i tot a La Havana hi ha un Institut d'Angiologia!*.²⁵ En més d'una ocasió, agraint les distincions, deia que hauria preferit que li haguessin concedit la direcció d'un Institut d'Angiologia, a l'estil de l'Institut de Cardiologia de Mèxic. A Madrid li havien promès aquest càrrec però no es va arribar a crear mai.

El 16 de setembre de 1984, el doctor Ferran Martorell i Otzet va morir a l'edat de setanta vuit anys. Va ser un profeta a la seva terra. I és un dels dos o tres metges espanyols que, en vida, van tenir un reconeixement en el món científic internacional i que va posar a Barcelona en el punt de mira internacional pel què fa a l'Angiologia i la Cirurgia Vasculat.

El doctor Ferran Martorell, fruit de la seva gran preparació científica, tant mèdica como quirúrgica, tenia un estil clar, senzill i elegant a l'hora de publicar els seus treballs científics i llibres de temes mèdics.

La magnitud de la seva obra científica es tan extensa i brillant que, per sí sola, constitueix un tractat sobre Angiologia, especialitat creada pel doctor Martorell. Barcelona durant els anys 40, 50, 60 i 70 va ser un referent mundial de la especialitat. El Professor Martorell va provocar un canvi substancial en el diagnòstic i en el tractament mèdic i quirúrgic de les malalties vasculars. La seva actitud va ser la del científic que, amb la soledat necessària per crear, va ser fidel a les seves idees, las va comunicà i va convèncer.

L'obra científica del Professor Martorell es extensa i fonamentalment la podem trobar en la revista **ANGIOLOGIA** que va fundà, amb l'ajuda imprescindible del seu germà Albert, i que segons el Professor Grande Covian era la més llegida als Estats Units en aquells anys, a la revista **ACTES** del Institut Policlínic, monografies i als seus llibres. També va escriure en revistes estrangeres, alemanes, franceses, angleses i italianes. El nombre de conferències i mitjançant els Cursos Internacionals d'Angiologia son també fons d'investigació de la seva obra.

Al llarg de la seva vida va publicar més de 250 articles científics, alguns d'ells en revistes estrangeres, alemanyes, franceses, italianes i angleses. Els seus treballs tenen un Past Factor incalculable. El primer, va sortir a la revista Actes de les Reunions del Cos Facultatiu de l'Institut Policlínic, amb data de 1936, amb el títol de *Àlgies de les extremitats de tractament quirúrgic senzill*, en plena guerra civil.²⁷ Martorell va practicar la cirurgia cardíaca en casos de pericarditis constrictives. I va ser el primer a Espanya, fet poc conegut, que va iniciar el tractament quirúrgic de l'angina de pit, la *Cardiopericardiopexia*, amb la tècnica del talcatge del pericardi. El va posar en pràctica amb malalts del doctor Ramon Casares i Potau. Però va acabar abandonant aquest tractament pels pobres resultats dels dos primers casos.²⁸⁻²⁹

També va publicar 14 llibres. En 1941, *Tumores glómicos*³⁰ i *El*

tratamiento de las Varices.³¹ Aquest últim, va ser un número de la col·lecció Espanyola de Monografies Mèdiques. Al 1943, va veure la llum *Tromboflebitis de los miembros inferiores*³² i al 1945 va publicar *Accidentes vasculares de los miembros*,³³ tractat que va merèixer noves edicions al 1945 i al 1952. Al 1946, va publicar *Varices. Su tratamiento basado en la flebografía*.³⁴ Prèviament, al 1940, el doctor Martorell havia presentat una comunicació a la IV Reunió de Dermatòlegs Espanyols, titulada *El tratamiento de las varices basado en la flebografía*.³⁵ Era la primera vegada que s'aplicava aquest mètode de diagnòstic per imatge en la terapèutica quirúrgica de les varices. Més endavant, aquest estudi es va denominar *Prova flebogràfica de Martorell*.

El 1947, el doctor Martorell va publicà *Arteriosclerosis de las extremidades*, un altre número de la Col·lecció Espanyola de Monografies Mèdiques.³⁶ El 1948, *Trombosis de la cava inferior*,³⁷ i al 1949, *Flebotrombosis y tromboflebitis de los miembros*³⁸ que va ser la ponència de la primera reunió anual de la Sociedad Española de Cardiología. El 1950, en col·laboració amb el doctor Víctor Salleras, *Fístulas arteriovenosas congénitas de los miembros*.³⁹ Aquest mateix any, *Úlceras de las piernas de origen neurovascular*.⁴⁰ El 1953, va publicar *Úlcera hipertensiva. (Un nuevo síndrome)*⁴¹, motiu d'un gran descobriment. A l'any següent, a l'obra del Professor Pedro-Pons, *Patología Médica, Enfermedades Vasculares periféricas*.⁴² El 1955, en col·laboració amb el doctor Víctor Salleras, va publicar *Malformaciones y tumores vasculares*.⁴³ La gran obra del Professor Martorell es va publicar l'any 1961, en italià, *Angiología*, veritable enciclopèdia de les malalties vasculars.⁴⁴

Els seus epònims han contribuït al seu reconeixement, amb majúscules, a la Història de la Medicina. L'*Úlcera de Martorell o úlcera hipertensiva*,⁴⁵⁻⁴⁶ úlcera que apareix a les cames, en pacients hipertensos amb una intensa arteriosclerosi, i que dóna lloc a isquèmia cutània. També coneguda com a *úlcera hipertensiva i síndrome de Martorell* !.

Síndrome de Martorell,⁴⁷ obliteració trombòtica o ateromatosa de les branques de l'arc aòrtic, també anomenada síndrome de *Martorell-Fabré, de Takayasu-Martorell, d'oclusió dels troncs supraòrtics, de l'arc aòrtic, dels troncs supraòrtics i de Martorell. Signo de Martorell*, signe arteriogràfic típic de la tromboangiítis obliterant.

Prova flebogràfica de Martorell,⁴⁸ de capital importància en el coneixement de l'etiologia de les varices i en el seu tractament quirúrgic.

Síndrome de la fiblada de Martorell,⁴⁹⁻⁵⁰ Dolor en forma de fuetada a la cama per hemorràgia venosa intramuscular, d'etiologia desconeguda.

El doctor Alsina Bofill afirmava que, la personalitat i la qualitat excepcional de l'obra del professor Martorell, quedarien gravades en la memòria col·lectiva de la Medicina Catalana. En aquest sentit, el doctor José Mª Zaldua, un dels seus deixebles va escriure: *"si la Angiología tiene un padre, éste es Martorell."*⁵¹

Un dels grans mèrits del Professor Ferran Martorell fou el que va saber conrear les tres vessants pròpies de la Universitat, l'assistència, la recerca i la docència. Amb les tres va ser brillant mereixent el reconeixement internacional que va tindre. L'obra científica del doctor Ferran Martorell no finalitza amb la seva mort perquè continua a través dels seus alumnes d'arreu del món i col·laboradors. Gràcies a ell, va néixer la Angiologia, es va promocionar per tota Espanya i en vint i vuit països de quatre continents, mitjançant els seus deixebles, els alumnes del Professor Martorell que van assistir-hi a la seva "petita universitat", els Cursos Internacionals d'Angiologia.

BIBLIOGRAFIA

- 1 Gómez-Santos M.: *Conversaciones con don Ferran Martorell Otzet. Capítulo I. Tribuna Médica*
- 2 Lago J.: *Dr. Martorell*. Mundo. Diario, 2-9-1975, pág. 11.
- 3 Martorell F.: *VERDADES Y MENTIRAS*. Editorial Rocas, 1983.
- 4 Vila-Abadal J.: *El doctor Lluís Vila d'Abadal i el seu temps. Assaig biogràfic*. La Llar del Llibre S. A. 1990 de 441 pàgs.
- 5 Martorell F.: *El Professor Joan Puig-Sureda*. Anales de Medicina y cirugía, 1979; 59: 212-215.
- 6 Pi-Figueras J.: *La cirugía moderna a Catalunya: de Cardenal al 1936*. I Congrés Internacional d'Història de la Medicina Catalana, 1970; 2: 193-212.
- 7 Martorell F.: *El Dr. Puig-Sureda, visto por su discípulo*. ACTAS, 1980; 30: 151-154.
- 8 Guardia, E., de Juan M., Ruscalleda J., Sole Llenas J.: *Apunte histórico de la primera angiografía cerebral realizada en España*. Radiología, 1990; 32: 209-210.
- 9 Albert O.: *Hombres de blanco*. Medicina y Cultura, 1974: 6-10.
- 10 El Cirujano Vasculat no puede ignorar la Angiología. Noticias Médicas, 13-1-1974, pág. 4
- 11 Martorell F.: *Presentación*. ANGIOLOGIA, 1949; 1: 1.
- 12 Información: *Nuevas revistas. Circulation y Angiology*. ANGIOLOGIA, 1950; 2: 191.
- 13 *El Doctor Ferran Martorell Otzet, mago de la Cirugía Cardio-Vascular*. Diario de Mallorca, 6/10/1965, Pág. 15.
- 14 de Fuentes Sagaz M.: *Historia del nacimiento de la Sociedad Española de Cardiología i de las Sociedades Filiales*. BCR Promocions Editorials S.L., 1994
- 15 *XVIII Jornadas Angiológicas Españolas*. Noticias Médicas, 27-6-1972, pág. 4.
- 16 *Recepción del doctor Ferran Martorell en la Real Academia de Medicina*. La Vanguardia, 1962, 19 de juny.
- 17 Casares i Potau, R., de Fuentes Sagaz, M.: *Història de la Clínica Plató*. Editorial Interpress S.L. 2001
- 18 *Entrevista con el Dr. Martorell Otzet*. El Noticiero Universal, 26-12-1974, pág. 34.
- 19 *El doctor Martorell cuenta la consulta médica sobre la enfermedad de Franco*. La Vanguardia Española, 10-11-1974.
- 20 *El doctor Martorell se opuso a que Franco fuese operado*. Mundo Diario, 10-11-1974, pág. 32.
- 21 *El doctor Martorell cuenta la consulta médica durante la enfermedad de Franco*. Heraldo de Aragón, 10-11-1974.
- 22 *Homenaje al Prof. Martorell*. ANGIOLOGIA, 1975; 27: 255-261.
- 23 Martorell F.: *Habitación 34*. Editorial Rocas. Barcelona, 1971.
- 24 Martorell F.: *Ya nada importa*. Ediciones Picazo, 1979. 1ª edición enero 1980.
- 25 Martorell F.: *VERDADES Y MENTIRAS*. Editorial Rocas, 1983.
- 26 Pujol F.: *Ferran Martorell, curar, escribir, vivir*. La Vanguardia, 10-5-1980, pág 27.
- 27 Martorell, F.: *Algias de les extremitats de tractament quirúrgic senzill*. Actes del Policlínic, 1936, vol. 1, nº 19, pag.157.
- 28 Martorell, F., Casares, R.: *Cardiopericardiopexia*. Angiologia, 1957; 10: 7
- 29 Martorell, F y Casares, R.: *Tratamiento operatorio de la angina de pecho*. ACTAS, 1958; 12: 41-47.
- 30 Martorell, F.: *Tumores glómicos*. Editorial Servet, Barcelona, 1940.
- 31 Martorell, F.: *El tratamiento de las varices*. Colección Española de Monografías Médicas, Barcelona, 1941
- 32 Martorell, F.: *Tromboflebitis de los miembros inferiores*. Salvat Editores, S.A., Barcelona-Buenos Aires, 1943
- 33 Martorell, F.: *Accidentes vasculares de los miembros*. Salvat Editores S.A., Barcelona-Buenos Aires, 1946
- 34 Martorell, F.: *Varices. Su tratamiento basado en la flebografía*. Editorial Labor S.A., Barcelona-Madrid-Buenos Aires-Rio de Janeiro, 1946.
- 35 Martorell, F.: *El tratamiento de las varices basado en la flebografía*. Revista Española de Farmacología y Terapéutica, 1940; 1: 704.
- 36 Martorell, F.: *Arterioesclerosis de las extremidades*. Colección Española de Monografías Médicas, Barcelona 1947.
- 37 Martorell, F.: *Trombosis de la cava inferior*. Salvat Editores S.A., Barcelona-Buenos Aires, 1948
- 38 Martorell, F.: *Flebotrombosis y tromboflebitis de los miembros*. Ponencia de la Primera Reunión Anual de la Sociedad Española de Cardiología. Editorial Paz MONTALVO, Madrid, 1949.
- 39 Martorell, F., Salleras V.: *Fistulas arteriovenosas congénitas de los miembros*. Publicaciones Médicas, José Janés editos, Barcelona 1950
- 40 Martorell, F.: *Úlceras de las piernas de origen neurovascular*. Talleres Gráficos de Relieves Basa y Pagés, S.A., Barcelona, 1950.
- 41 Martorell, F.: *Úlcera hipertensiva (Un nuevo síndrome)*. Colección Española de Monografías Médicas, Barcelona, 1953.
- 42 Martorell, F.: *Enfermedades vasculares periféricas*. En la obra de Patología Médica del Prof. Pedro Pons. Salvat Editor S.A., Barcelona-Buenos Aires, 1954.
- 43 Martorell, F., Salleras, V.: *Malformaciones y tumores vasculares*. Publicaciones Médicas, José Janés, Editor, Barcelona, 1955.
- 44 Marlan E.: *Angiología*. Cardiovascular Surgery, 1968; 9: 377.
- 45 Forbis P, Bartolucci S.: *Stedman's medical eponyms*. Baltimore: Williams & Wilkins, 1998.
- 46 Magalini SI, Magalini SC, De Francisci G.: *Dictionary of medical syndromes*. 3ª ed. Filadèlfia: JB Lippincott Co, 1990.
- 47 Casassas, O.: *La Medicina catalana del segle XX*. Barcelona, Edicions 62. 1970
- 48 Zaldúa JM.: *40 años de angiología en España*. Angiología 1970; 22: 242-244.
- 49 Martorell F.: *El síndrome de la pedrada*. ANGIOLOGIA. 1955, 7: 245-255.
- 50 Martorell F.: *Le síndrome du coup de fouet*. La Presse Médicale, 1955, 63 : 522.
- 51 Zaldúa, J. Mª: *40 años de Angiología en España*. ANGIOLOGIA, 1970; 22: 242-244.